

אכילה בליל התענית

במסכת תענית (יב, ע"א) מביאה הגמרא מחלוקת עד מתי ניתן לאכול בלילה שלפני התענית:

תנו רבנן: עד מתי אוכל ושותה? עד שיעלה עמוד השחר - דברי רבי. רבי אליעזר בר שמעון אומר: עד

קרות הגבר (כלומר עד שהתרנגול זועק, שזה זמן לפני עלות השחר)

ההלכה נפסקה כדעת רבי (שו"ע או"ח תקסד, א), שהרי 'הלכה כרבי מחבירו' (עירובין מו, ע"ב).

אולם האמוראים הגבילו את ההיתר, ופסקו כי ישנו מצב בו האדם אינו רשאי עוד לאכול, אף שהבוקר עדיין לא הגיע:

אמר אביי: לא שנו אלא שלא גמר סעודתו, אבל גמר סעודתו - אינו אוכל. איתיביה רבא: 'גמר ועמד הרי זה

אוכל?' התם כשלא סילק (=שלא סילק את השלחן עליו הוא אוכל, ולא סיים לחלוטין את סעודתו).

...איכא דאמרי, אמר רבא: לא שנו אלא כשלא ישן, אבל ישן - אינו אוכל. איתיביה אביי: 'ישן ועמד הרי זה

אוכל?' התם במתנמנם (=ואין זה נחשב לשינה גמורה האסורת לאכול). היכי דמי מתנמנם? אמר רב אשי: נים ולא

נים (=ישן ואינו ישן) תיר ולא תיר (=ער ואינו ער) ...

לפי אביי גמר הסעודה הוא הדבר שגורם לאיסור האכילה, ולפי רבא השינה היא הגורמת לאיסור האכילה.

בדברי הגמרא לא מבואר כמי נפסקת ההלכה. נעיינ כיצד פסקו הראשונים בכך.

שיטת הראב"ד:

הלכתא אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר. וכתב הראב"ד: דוקא שלא גמר סעודתו אלא היה יושב ואוכל -

יכול לאכול עד שיעלה עמוד השחר, אבל גמר סעודתו או אפילו לא גמר וישן בתוך הסעודה - אסור לאכול

ולשתות (לשון הטור או"ח סי' תקסד)

הראב"ד מצרף את שתי הסייגים גם יחד ופוסק שאדם שגמר את סעודתו או ישן - אינו רשאי שוב לאכול.

דברי הראב"ד קשים מאוד: מדוע הוא מחמיר כל כך בדין שיסודו בדברי חכמים? היה עליו לכאורה לפסוק לפי הכלל הנקוט

בידינו: 'ספק דרבנן - לקולא'!¹

זאת ועוד: לכאורה הפסיקה במקרה זה פשוטה, שהרי הדעה הראשונה היא דעת אביי והשניה היא דעת רבא, ואם כן עלינו לפסוק

כדברי רבא, על פי הכלל הידוע: 'אביי ורבא - הלכה כרבא' (ע"פ קידושין נב ע"א, ורש"י שם).

הרא"ש (תענית, פרק א, סימן יד) מביא את שיטת הראב"ד, ומסביר מדוע פסק כך:

וקיימא לן כלישנא בתרא לחומרא: אפילו ישן בתוך סעודתו קודם שסילק - אסור, וכל שכן גמר ובירך, ע"כ

דברי הראב"ד ז"ל

לפי הסבר זה הראב"ד פוסק כמו הדעה השניה בגמרא, אלא שלפי דרכו דעה זאת אינה אוסרת את האכילה רק על מי שהלך לישון

בכוונה אלא גם על מי שנרדם מבלי משים תוך כדי הסעודה. סיום מכוון של הסעודה חמור משינה תוך כדי הסעודה בלי לשים לב,

¹ נעיר כי הרמב"ם הביא בהלכות תעניות את המצווה מהתורה להריע בעת צרה, ולאחר מכן הביא את דין התעניות. נראה להסיק מדבריו כי אף על פי שדין

התעניות הוא מדרבנן הרי ששורשו טמון במצוה שהובאה בתורה. התורה מלמדת את האדם כי בכל צרה עליו להבין כי מדובר בהשגחה אלוהית המעירה

אותו לשוב בתשובה, ומכאן גם למדו חכמים כי יש לקבוע תעניות כדי לעורר את העם להבנה זאת.

ולכן ברור שלפי דעה זאת גם סיום סעודתו יאסור על האדם לאכול שוב לפני התענית². הדעה השנייה בגמרא מחמירה אם-כן יותר מהראשונה.

מדוע פסק הראב"ד כשיטה זאת, למרות שהיא המחמירה? הראב"ד (ב'כתוב שם' על הסוגיא בתענית) מסביר זאת וכותב:

דבכל דוכתא נקטינן כלישנא בתרא³

הראב"ד סובר שתמיד יש לפסוק כלישנא בתרא בגמרא, למרות שמדובר כאן בדין דרבנן שבו עלינו לכאורה לפסוק כלשון הראשונה המקילה יותר⁴.

מעתה נוכל להבין שיטת ראשונים נוספת:

"... ואיכא מרבנותא מאן דכתב: הכין קי"ל דלגבי תענית דאכיל בלילי ומפסיק אם גמר וסילק - לא יאכל,

אבל אם לא סילק ודעתו עוד לאכול - אף על פי שישן עומד ואוכל, והאי מימרא דיליה אתי כלישנא קמא"

(רי"ף תענית דף ג ע"ב)

לפי שיטה זאת - היא שיטת ר' חננאל⁵ - הכל תלוי בסיום האכילה: מי שלא סיים את אכילתו רשאי להמשיך ולאכול אף אם ישן, ולעומת זאת מי שסיים את אכילתו אסור מלאכול אף אם לא ישן.

מדוע שיטה זאת פוסקת כמו הלשון הראשונה בגמרא? בעל המאור (תענית שם) מסביר כי ר' חננאל סובר [כמו הראב"ד] שהלשון השנייה בגמרא היא המחמירה, אלא שלדעתו יש לפסוק כאן כלשון הראשונה בגמרא, וזאת ע"פ הכלל "ספק דרבנן - לקולא"⁶.

אמנם הרא"ש מעלה תמיהות על שיטת הראב"ד:

וחומרא גדולה היא זו, ולישנא דברייתא לא משמע הכי כפירוש, דקתני: 'עד מתי אוכל ושותה?' משמע

בסתם אדם שאוכל בתחילת הלילה ושואל אם רוצה לאכול פעם אחרת עד מתי יכול לאכול... ועלה קאמר

רבא 'לא שנו אלא שלא ישן' אחר אכילה הראשונה...

וגם 'ישן ועמד' - משמע על מטתו, דאי ישן על שולחנו מאי 'ועמד' שייך ביה?!

... הלכך ליתא פירושא דידיה

הרא"ש מוכיח מלשון הגמרא כי הדעה השנייה בגמרא אינה עוסקת במי שישן תוך כדי הסעודה, אלא במי שהלך לישון מתוך רצון וכוונה. לשיטתו הדעה השנייה בגמרא אינה מחמירה יותר מהראשונה, ומשום כך הוא דוחה את הסברו של הראב"ד⁷.

הסבר נוסף לפסיקה מחמירה בנידון:

² כך ביאר את דברי הראב"ד גם בר' ירוחם (ני"ח ח"א) ובספר השלחן (הל' תענית פרק ראשון).

³ וכן דעת הרמב"ן ב'מלחמות' שם.

⁴ וראה גם בקושיית הרא"ש על הראב"ד: "ועוד תימה: למה פסק בשל סופרים הלכה כאיכא דאמרי לחומרא?! ושמא לא חשיב ליה דברי סופרים, דקיום נדרו הוי דאורייתא".

⁵ וכן בפסקי ריא"ז בשם 'מז"ה' (=מורי זקיני הרב, כלומר הרי"ד, וראה בפסקי הרי"ד ובהערות המהדיר), וכן בתשב"ץ סימן קכט (וסימן קיד), וראה רוקח סי' ר"י שנראה בפשטות שפסק כר' חננאל [אך ראה ברוקח סי' ר"ג, ואולי כוונתו בסי' רי לפסוק כשיטת הרא"ש]. וראה ב'צרור החיים' (הדרך האחד עשר) ובאגודה שהביאו את דעת הר"ח (כדעה מחמירה).

⁶ היה אולי מקום להסביר שהסיבה לפסיקה של הר"ח היא אחרת: הדעה הראשונה בגמרא היא דעת רבא, שהוא 'בתראה', והשנייה היא - לפי גירסת הר"ח וכן הוא באוצר הגאונים תשובה לד - דעת 'רבה', ולכן הלכה כבתראי.

⁷ וראה ב'קרן אורה' במה שתירץ את שיטת הראב"ד.

נראה כי גם אם נסכים לדברי הרא"ש, הרי שיש מקום להבין פסיקה הדומה לפסיקתו של הראב"ד⁸. מדוע?
לפי פשוטת הגמרא, וכפי שגם הבין הרא"ש, הרי שהדעה השניה בגמרא עוסקת במי שהלך לישון באופן מכוון ויזום, ולא במי שנרדם תוך כדי סעודתו. לפי הבנה זאת לא ניתן להכריע בין הדעות בגמרא על פי הכלל 'ספק דרבנן לקולא', שהרי כל אחת מהשיטות מחמירה אמנם במצב מסויים אך מקילה במצב אחר: השיטה הראשונה מחמירה על מי שסיים את סעודתו ואוסרת עליו לאכול גם אם לא ישן, אך מקילה על מי שלא סיים סעודתו, גם אם ישן. השיטה השניה מחמירה על מי שישן, גם אם לא סיים את סעודתו, אך מאידך מקילה על מי שלא ישן, אע"פ שסיים את סעודתו.
מכיוון שאין בידינו יכולת להכריע איזו לישנא בגמרא תיפסק להלכה הרי שעלינו להחמיר בדבר כשתי הדעות גם יחד, ולפיכך די שהתקיים אחד משני התנאים - סיום האכילה או שינה – כדי שאיסור האכילה יחול.
הרי לנו פסיקה מחמירה ביותר, הדומה לפסיקתו של הראב"ד.

מדוע, לפי הסבר זה, לא נפסוק כלישנא השניה בגמרא, שהרי 'אביי ורבה – הלכה כרבה'?
המעין בדברי הרי"ף יראה כי לפי גירסתו⁹ אין כאן מחלוקת בין אביי לרבה אלא שני גירסאות בדברי רבה:
אמר רבה לא שנו אלא שלא גמר אבל גמר אינו אוכל. איתיביה אביי: ישן ועמד הרי זה אוכל? התם שלא סילק.
איכא דאמרי: **אמר רבה לא שנו אלא שלא ישן אבל ישן אינו אוכל. איתיביה אביי: ישן ועמד הרי זה אוכל?**
התם במתננמם (רי"ף תענית דף ג ע"ב).
לפי גירסא זאת לא ניתן להכריע כאיזו דעה יש לפסוק.

ניתן היה לכאורה לפסוק לקולא כשתי השיטות גם יחד, ולהורות כי רק מי שגם סיים את סעודתו ובנוסף גם ישן – הוא בלבד ייאסר באכילה. אולם יש לדחות אפשרות זאת שהרי בכך ייצור הכלל 'ספק דרבנן לקולא' מצב בו איננו פוסקים כאף אחת מהשיטות, אלא 'ממציאים' שיטה שלישית, ולכך לא התכוונו חכמים כשאמרו 'ספק דרבנן – לקולא'¹⁰.

שיטת הרא"ש:

אפילו גמר מלאכול - כל זמן שלא ישן מותר לאכול, וכן אם ישן בתוך הסעודה - מותר, עד שיגמור וישן
אחר כך ולזה הסכים אדוני אבי הרא"ש ז"ל (לשון הטור)
לדעת הרא"ש רק מי שגם גמר סעודתו ובנוסף גם ישן – רק הוא נאסר באכילה.

פסק שכזה אינו מתאים לכאורה לאף אחת מהשיטות שהובאו בגמרא. מנין הוציא הרא"ש את שיטתו?
הרא"ש מסביר כי כך מדוייק גם מפסק הרי"ף, וכי זוהי הדעה השניה שהובאה בגמרא:
אבל ה"ר אלפסי ז"ל (=הרי"ף) כתב דקי"ל כלישנא בתרא, דאיסורא דרבנן הוא ולקולא עבדינן. ואם כפי מה שפירשנו הרי בכל אחד מהלשונות יש בו להקל ולהחמיר! אבל נראה דדעתו ז"ל כלישנא בתרא דקאמר 'לא שנו אלא שלא ישן' אף על פי שגמר 'אבל ישן' וגמר - 'אסור'... (ר"ן תענית דף ג ע"ב)

⁸ אין כוונתנו להסביר את דעת הראב"ד, אלא להראות פנים לשיטת פסיקה דומה, אך מטעמים אחרים.

⁹ וכן הגירסא בבה"ג הל' תעניות, בסידור רש"י ס' תקמ"ג, ראב"ן, ראבי"ה ס' תתנ"ט, שבה"ל ס' רעו, רא"ש, נימוק"י, ובעוד ראשונים.

¹⁰ והשווה לדברי הר"ן (על הרי"ף, פסחים דף כג ע"א) בענין אחר: "והשתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי כולהו בעו הסיבה. ואף על גב דבעלמא קיימא לן איפכא דכל ספקא דרבנן לקולא? ... ולי נראה דעל כרחק בעי למיעבד הסיבה בכלהו, דאי ניזיל לקולא אמאי נקיל בהני טפי מהני, ואי נקיל בתרוייהו הא מיעקרא מצות הסיבה לגמרי".

ברור שהנרדם מבלי משים תוך כדי סעודתו אינו נחשב כ'ישן', שהרי כלל לא הסיח דעתו מהאכילה. ברור לפיכך שהשיטה השניה בגמרא אינה עוסקת במקרה זה ואינה חולקת לחלוטין על השיטה הראשונה. השיטה השניה באה להוסיף על השיטה הראשונה ולטעון כי כדי שהאכילה תיאסר לא די בסיום הסעודה כמו שסברה השיטה הראשונה אלא יש צורך שבנוסף האדם גם ילך לישון. מדוע פוסקים כשיטה השניה? ראשית – משום שהיא המקילה יותר, והרי 'ספק דרבנן לקולא'. סיבה נוספת שמביא הרי"ף היא משום שהגמרא טורחת לבאר מה הגדר של 'מתנמנם', דבר שיש לו חשיבות רק לפי השיטה השניה.

שיטת הראב"ד הוא המחמירה ביותר ולדעתה די באחת בתנאים – סיום האכילה או שינה – כדי שהאכילה תיאסר. לעומת זאת שיטת הרא"ש היא המקילה ביותר, ולפיה כדי שהאכילה תיאסר יש צורך שייתקיימו שני התנאים גם יחד: סיום האכילה וגם שינה.

שיטת הרי"ף והרמב"ם:

תעניות אלו שמתענין על הצרות אין מתענין בהן לא עוברות ולא מניקות ולא קטנים, ומותרין לאכול בלילה אף על פי שמתענין למחר, חוץ מתעניות המטר כמו שיתבאר. וכל תענית שאוכלין בה בלילה, בין צבור בין יחיד - הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר, והוא שלא ישן, אבל אם ישן - אינו חוזר ואוכל (רמב"ם, תעניות א, ח) כנראה שהרמב"ם הבין את דברי הגמ' כפשטם: לפי הלשון השניה הכל תלוי בגמר סעודתו בלבד, ולפי השיטה השניה הכל תלוי בשינה בלבד. הרמב"ם פסק כלשון השניה ולכן הוא תולה את האיסור בשינה בלבד.

מדוע הרמב"ם פסק כלשון השניה? הלא הכלל 'ספק דרבנן לקולא' אינו מתקיים כאן לפי דבריו, שהרי השיטה השניה אמנם מקילה במצבים מסויימים יותר מהראשונה, אך היא מחמירה במצב בו באדם הלך לישון תוך כדי סעודתו? ייתכן שלפי גירסתו בגמרא הלשון הראשונה היא דברי אביי, ולכן ההלכה היא כלשון השניה, שהרי הלכה כרבא מאביי. ייתכן שהסיבה לפסיקתו היא משום שהגמרא מסבירה מהו 'מתנמנם', דבר שיש לו חשיבות רק לפי הלשון השניה בגמרא.

כפי שהבאנו לעיל הרא"ש ביאר שדעת הרי"ף אינה כדברי הרמב"ם¹¹. אולם ה'מגיד משנה' בפירושו לרמב"ם¹² טוען ששיטת הרי"ף היא כפי שפסק הרמב"ם:

בהלכות (=הרי"ף) פסקו כלישנא בתרא דכל שלא ישן אפילו סילק - אוכל עד שיעלה עמוד השחר והכל תלוי בשינה, וזה דעת רבינו (=הרמב"ם)

הבית יוסף מסביר את שיטתו:

ואם תאמר: לפי זה קשה היאך כתב (הרי"ף) 'דקיי"ל כלישנא בתרא דאיסורא דרבנן הוא ולקולא עבדינן' - הרי בכל אחד מהלשונות יש בו להקל ולהחמיר?! וכמו שהקשה הר"ן.

יש לומר: שהוא סובר היאך דהרי"ף מפרש דלישנא קמא ד'גמר - אסור' הוא הדין דישן כגמר דמי.

וללישנא בתרא: דוקא בישן הוא דאסור, אבל גמר כל שלא ישן - מותר, והשתא הוי שפיר לישנא בתרא לקולא¹³

¹¹ וכן ראיתי שביארו בדעת הרי"ף באגור סי' תת"ע, ובהשלמה, ובמכתם, רמב"ן, ר"ן, ועוד ראשונים (ראה שעה"צ תקס"ד סק"ג).

¹² וכן בספר הבתים' (שערי תענית, שער שיש) הסביר כן בדעת הרי"ף. וכן הסביר ב'שיטה לבעל הצורות'. לעומת זאת בנימוק"י הסביר גם את שיטת הרמב"ם כמו שיטת הרא"ש, וכן הבין גם הב"ח (סי' תקסד) והלחם משנה, ולדעתם ייתכן שכך גם הבנת המגיד משנה ברמב"ם ולכן סבר שהרי"ף תואם לרמב"ם (אך ב'מכתם' הבין את הרמב"ם כפשוטו, וכן בעוד ראשונים).

המגיד משנה הבין שהלשון הראשונה בגמרא סוברת שסיום הסעודה אוסר את האכילה, אך ברור שהשינה היא הפסק גדול יותר מסיום האכילה ולכן גם היא תאסור את האכילה. הרי שלפי הלשון הראשונה בגמרא איסור האכילה נגרם או מסיום האכילה או משינה. לעומת זאת הלשון השנייה בגמרא סוברת שרק שינה גורמת לאיסור האכילה, ולכן יש לפסוק כלשון השינה שהרי 'ספק דרבנן – לקולא'¹⁴.

הבית יוסף מחזק את דברי המגיד משנה:

ובאמת שפשט דברי הרי"ף ודברי הרמב"ם מוכיחין כדברי הרב המגיד,

וגם פשט השמועה מוכיח כן וכמו שכתב הרי"ף...

והדברים מוכיחין דהרמב"ם בשיטת הרי"ף רביה אמרה כמנהגו ברוב המקומות, והכי נקטינן.

שלשה סיבות נותן הב"י לדבריו: הראשונה – משום שבפשט דברי הרי"ף מוזכרת רק השינה ולא מוזכר שבנוסף יש לסיים את הסעודה. השנייה – משום שגם מפשט הלשון השנייה בגמרא משמע שהכל תלוי בשינה בלבד. השלישית – משום שדרכו של הרמב"ם ללכת בשיטת הרי"ף, ואם כן מסתבר כי כך הבין הרמב"ם את שיטת הרי"ף.

אם אכן פשט הלשון השנייה בגמרא נראה כפירושו של הרמב"ם, וכך גם פשט דברי הרי"ף – מדוע פירש הרא"ש את הדברים באופן אחר?

נראה שהסיבה לכך היא תמיהה שעולה על דברי הרמב"ם: לפי הרמב"ם אדם שישן אסור לו לאכול, אע"פ שלא סילק את שלחנו ולא סיים את סעודתו. לפי דבריו אדם שנרדם תוך כדי הסעודה לא יוכל להמשיך בסעודה. דברים אלו תמוהים: הרי אדם זה כלל לא התכוון ללכת ולישון, ומדוע ייחשב כמי שהסיח דעתו מלאכול עוד?!
התמיהה מתחזקת לאור הלכה המובאת בירושלמי, אותה נצטט מתוך דברי הטור:

ואם התנה לאכול עוד - מותר לאכול עד שיעלה עמוד השחר, אפילו גמר וישן

אדם שהתנה במפורש כי כוונתו לאכול גם לאחר השינה – הרי תנאו מתיר לו לאכול למרות שישן וסיים סעודתו. השינה של אדם זה אינה מעידה על כך שבכוונתו לצום מרגע זה, שהרי התנה במפורש שלא לכך כוונתו. בדומה לכך יש לכאורה לומר במקרה שלפנינו: כאשר האדם נרדם בטעות תוך כדי סעודתו – ברור שהשינה אינה מעידה דבר. מדוע אם כן סובר הרמב"ם כי ייאסר עליו לאכול לכשיקום משינתו?!

כיצד ישיב הרמב"ם על תמיהה זאת? נראה כי הרמב"ם אכן יסבור שתנאי איננו מועיל בדין זה:

ואם התנה לאכול עוד - מותר לאכול עד שיעלה עמוד השחר, אפילו גמר וישן. כך היא הנוסחא הנכונה. והוא ירושלמי בפרק קמא דתעניות (ה"ד), וכתבו שם הרא"ש (סי' יד) בשם רבנו חננאל (על הגליון יב): והר"ן (שם) והתוספות (יב: סוד"ה נים) והמרדכי (סי' תרכו) וסמ"ג (שם) כתבוהו ג"כ, והרב המגיד (שם) כתב שהוא כתוב בפירוש הראב"ד בספר העיתים. אבל לא נכתב בהלכות ויש להחמיר עכ"ל. והגהות מיימוניות (פ"א אות ה) כתבו בשם הר"מ (תשבץ קטן סי' קיד) מצאתי דרצה לומר דתנאי לא מהני...

¹³ הערת עורך: לענ"ד יש עוד דרך להסביר מדוע זה 'קולא' לדעת הרי"ף: בדרך כלל לא מצוי שאדם ילך לישון בלי לאכול ארוחת ערב (וקל וחומר שירדם תוך כדי הסעודה). לעומת זאת מצויה מציאות בה האדם סיים לאכול את סעודת הערב אך עדיין לא הלך לישון. מכיון שכך הדעה השניה מקילה יותר בפועל, "בשטח", אע"פ שאכן מבחינה הלכתית אין בה קולא יותר מבדעה הראשונה. שוב שמעתי שכתב כן במאמר מרדכי.
¹⁴ לפי הבנה זאת הרי שיש בידינו עוד סיבה לפסיקת הרמב"ם כלישנא בתרא: משום שהלשון השניה מקילה יותר, ו'ספק דרבנן לקולא'.

מהר"ם מרוטנבורק סובר כי תנאי אינו מועיל. המגיד משנה כותב כי כך גם דעת הרי"ף שלא הזכיר דין זה, וכך יסבור גם הרמב"ם שהשמיטו¹⁵. כנראה שלדעת הרי"ף והרמב"ם העובדה כי בתלמוד הבבלי דין זה אינו מוזכר מלמדת שהבבלי חולק על הירושלמי ולשיטתו תנאי אינו מועיל. הפוסקים האחרים יסברו לעומת זאת כי הבבלי לא הביא דין זה רק משום שהוא מובן מאליו.

כדי להבין את שורש המחלוקת בענין זה, נעיין שוב בטעמיהם של האמוראים.

טעמי הדין:

תנו רבנן: עד מתי אוכל ושותה? עד שיעלה עמוד השחר - דברי רבי...

אמר אביי: לא שנו אלא שלא גמר סעודתו, אבל גמר סעודתו - אינו אוכל...

...איכא דאמרי, אמר רבא: לא שנו אלא כשלא ישן, אבל ישן - אינו אוכל...

בברייתא נאמר כי ניתן לאכול עד עלות השחר. דין זה הוא פשוט, שהרי עלות השחר הוא הזמן בו מתחיל היום (וכך הדין לגבי מקרא מגילה ודינים נוספים, כמובא במשנה מגילה ב, ד). דברי האמוראים, לעומת זאת, דורשים ביאור: מדוע יגרמו השינה או סיום הסעודה לכך שהתענית תתחיל עוד לפני עלות השחר ותחילת הצום?!

ננסה להציע כמה דרכים לביאור טעם הדין:

א. חכמים קבעו כי על האדם לצום במשך יום שלם. מטרת הצום היא לעורר את לב האדם לזכור את החטאים ולשוב בתשובה:

"וכל אלו הימים כל ישראל מתענים בהם מפני הצרות שאירעו בהם, כדי לעורר הלבבות לפקח על דרכי התשובה, ויהיה זה זכרון למעשינו הרעים ומעשה אבותינו שהיה כמעשינו עתה עד שגרם להם ולנו אותן הצרות, שבזכרון הדברים אלו נשוב להטיב, כמו שנאמר 'והתודו את עונם ואת עון אבותם' וגו' (ע"פ הרמב"ם). ולכן חייב כל איש לשום אל לבו באותן הימים ולפשפש במעשיו ולשוב בהן, כי אין העיקר התענית... ואין התענית אלא הכנה לתשובה..." (משנ"ב תקמ"ט סק"א)

אדם האוכל סעודה נוספת לאחר שכבר סיים את סעודת הלילה או הלך לישון פוגע במטרת התענית, שהרי הוא עורך סעודה מיוחדת שלא כדרך רגילותו כדי להמעט את צער הצום, ומשום כך האמוראים אסרו זאת¹⁶. אכן מצאנו באחרונים שאסרו דבר מעין זה:

"מצאתי שלא יאכל בלילה יותר מהרגיל שלו, דאז לא יועיל לו התענית, שהרי אותו מותרות (=אוכל

מיותר שאינו זקוק לו כעת) שאוכל ישמרו לו ליום תעניתו" (אליה רבה תקסג, א, ובעוד אחרונים¹⁷)

לפי הסבר זה מובן מאוד מדוע גם אדם שעשה 'תנאי' ייאסר באכילה לאחר שסיים את סעודתו וישן, שהרי סוף סוף הוא ממעט את צער הצום.

אמנם נראה שיש להקשות על טעם זה, שהרי ביום תשעה באב, בו מתחילה התענית כבר בשקיעה, אין סיום הסעודה שלפני הצום גורמת לקבלת התענית (שו"ע סי' תקנג, וראה במשנ"ב סק"ב). זאת אף על פי שלפי הטעם שהצענו כאן ראוי היה לאסור גם כאן¹⁸, כדי שהאדם לא ימעט את צער הצום.

¹⁵ וראה עוד בתוס' (שבת קיח ע"א ד"ה 'לפי') בשם ר"י.

¹⁶ לכאורה לפי הסבר זה היו חכמים צריכים לאסור על האדם להישאר ער כל הלילה ולאכול לפני עלות השחר, אולם ייתכן שחכמים, כדרכם, לא גזרו על מקרה שאינו מצוי.

¹⁷ וראה כך גם בכה"ח (תקמט, יא, וכן תקסד, ד) בשם של"ה, באר היטב (תקסח, כב) בשם החס"ל, ודלא כא"א מבוטשאטש תנינא שהתיר.

ניתן להציע הסבר דומה, על פי העקרון שהבאנו:

מכיון שמטרתה של התענית אינה הצום כשלעצמו, אלא התשובה שהאדם עושה בעקבותיה, הרי שחשוב כי האדם יהיה שותף לתענית וידע כי עליו לפעול ולהתקדם בעקבותיה. כשם שהאדם מצווה לקבל את השבת בפעולתו וליצור 'תוספת מחול על הקודש', כך גם בתענית האדם מוסיף עוד מספר שעות לתענית כאשר הוא הולך לישון או מסיים את סעודתו. בכך הוא מפנים כי חובתו לפעול ולתקן את מעשיו בתענית. נציין בהקשר לכך כי מצאנו שיטות בהלכה לפיהם כשם שביום הכיפורים יש חובה של 'תוספת יום כיפור' כך גם ישנה חובה דומה בתשעה באב. על אף שלהלכה לא נראה שיש חובה בכך¹⁹, הרי שנוכל להסכים על העקרון לפיו על האדם להיות שותף פעיל בתענית. גם לפי הסבר זה ניתן להסביר מדוע 'תנאי' לא יועיל: חכמים תיקנו כי כאשר האדם מסיים את סעודתו והולך לישון הוא מקבל בכך את הצום בעל כרחו, כדי שיחוש את שותפותו בקבלת התענית. אמנם מאידך ניתן לומר ש'תוספת התענית' תלויה ברצונו של האדם ומכיון שכך, תנאי יועיל כדי להתיר לאדם את האכילה עד לעלוה"ש.

ב. ייתכן להציע הסבר נוסף לדברי האמוראים: מבחינה אובייקטיבית יום התענית אכן מתחיל בעלות השחר, אולם מבחינה סובייקטיבית אדם שקם משנת הלילה מתחיל מצידו את היום הבא, ומכיון שכך אסרו עליו חכמים את האכילה. יסוד דומה מצאנו לגבי ברכת התורה: אדם שישן באמצע היום אינו מברך שוב ברכות התורה, לדעת חלק מהראשונים²⁰ (וכן פסק בשו"ע מז, יא), משום שלדעתם ברכות השחר פוטרות את הלימוד עד ליום הבא. אמנם גם פוסקים אלו מסכימים כי אדם שקם משנת הלילה חייב לברך את ברכות התורה, אף על פי שעדיין לא הגיע עלות השחר (שו"ע מז, יג²¹), שהרי מבחינת האדם עכשיו מתחיל היום החדש. זאת ועוד, לדעת חלק מהפוסקים אדם שקם משנתו באמצע הלילה וברך ברכות התורה ואח"כ שוב ישן בלילה שינת קבע אינו צריך לברך שוב את ברכות התורה, שהרי לאחר שינתו הראשונה הוא התחיל את היום החדש ושינתו השניה נידונת כאילו ישן באמצע היום²².

ניתן להביא חיזוק להסבר זה מדברי הגמרא: בסוגיא מובאים שתי דעות מאיזו שעה מתחילה התענית: לדעת רבי התענית מתחילה מעלות השחר, ולדעת ר' אליעזר בר שמעון מ'קרות הגבר'. דברי רבי מובנים, שהרי עלות השחר הוא אכן

¹⁸ בוודאי לפי שיטת ר' חננאל שהובאה לעיל, לפיה בכל תענית איסור האכילה מתחיל עם סיומה של ארוחת הערב. נציין כאן למחלוקת הראשונים (המובאת בב"י תחילת סי' תקנג) האם מותר לרחוץ לאחר סיום הסעודה המפסקת בערב הצום, עיי"ש.

¹⁹ הרדב"ז (לשונות הרמב"ם סימן קד) סבר שמפיהמ"ש לרמב"ם (תענית ד, ז) ייתכן לדייק שיש חובה של תוספת תענית גם בתשעה באב, אך מדברי הרמב"ם ב'יד החזקה' (תעניות ה, ז) מוכח שאין חובה בכך. וב'דעת תורה' (סי' תקנג) הביא שמתוס' תענית (ל, ע"ב, ד"ה 'כל') משמע שיש דין תוספת תענית בתשעה באב, ומהתוספות בפסחים (נד, ע"ב, ד"ה 'לקביעא דירחא') מוכח שאין חובה בכך, וכן נפסק במג"א (תקנג, ג).

²⁰ שבה"ל סי' ה' בשם ר' אביגדור כהן צדק, רא"ה ברכות יא ע"ב, שו"ת הרשב"ש סי' תר"ג, שו"ת הרא"ם סי' ו, וכן פסק בשו"ע מז, יא ע"פ המובא באגור, וכ"פ שו"ת ר' (סי' ז), והבא"ח (וישב יב), כה"ח (סי' כה), יבי"א (או"ח סי' ו), אך הגר"א והחיי"א והמג"א ועוד פוסקים כתבו לברך, ובמשנ"ב (סי' כה) הביאם, עיי"ש.

²¹ וכן הסכימו האחרונים, אף על פי שלדעת רבים מהם עלות השחר קובע לענין ברכה שהרי סברו שמי שהיה ער כל הלילה יכול לברך ברכות התורה בעלות השחר אע"פ שלא ישן – פרמ"ג סי' מז בא"א סי' יב, מאמר מרדכי סי' יג, ערוה"ש מז, יז, ועוד אחרונים (ודלא כדעת אלו שחששו לדעת החולקים ופסקו שישמע מאדם שישן בלילה - חיי"א כלל ט, ט, שו"ת ר"ר מז, ז, משנ"ב מז, כח, ועוד), וכן הבינו בדעת השולחן ערוך כמה אחרונים (בפר"ח מו סק"ח ובפרמ"ג סי' מז בא"א סי' יב, וברעק"א ועוד אחרונים, ודלא כהבנת המג"א בדעת השו"ע).

²² שערי תשובה (מז, סי' יב), שלמי ציבור (דף מו ע"ד, ודף נה ע"ד) בשם הרש"ש, משנה ברורה (סי' מז, סי' כט), וכע"ז בברכ"י (מז, סי' ה) ומטה יהודה (מז, סוף סי' טז) בשם הפר"ח, ובשו"ת שואל ונשאל ח"ב סי' לט. עוד ראה בערוה"ש מז, כג.

תחילת היום לגבי הדינים התלויים ביום (משנה מגילה ב, ד). אולם מה ההגיון בשיטת רבי אליעזר בר שמעון? הרי קרות הגבר חלה זמן רב לפני עלות השחר?! הר"י מלוניל מסביר דעה זאת וכותב:

"וכיון דקצת בני אדם עומדים ממיטתם – אסור לו לאכול, דכיום חשיב, אע"ג דעדיין לא הוי עמוד

השחר".

מדברי רבי אליעזר בר שמעון אנו למדים שהצום אינו חל בהכרח משעה שמתחיל היום מבחינה 'אובייקטיבית' אלא משעה שמתחיל היום באופן 'סובייקטיבי' אצל בני האדם. ייתכן שהאמוראים מצאו בדברי רבי אליעזר בר שמעון התנא יסוד לדבריהם²³.

לפי הסבר זה יש מקום לומר כי 'תנאי' לא יועיל לאדם שסיים את סעודתו והלך לישון, שהרי כאשר אדם זה יתעורר יתחיל אצלו היום החדש בעל כרחו.

ג. הסבר נוסף לדברי האמוראים מובא בדברי הר"ן (ר"ן ד ע"א ד"ה 'ירושלמי', וראה גם רמב"ן ב'מלחמות' דף ג ע"א ובריטב"א יד ע"א).

הר"ן מסביר את מחלוקת הראשונים בדין תפילת 'עננו': יש מהראשונים (רז"ה) שפסקו כי תפילה זאת נאמרת החל מתפילת שחרית, אז מתחילים איסורי התענית, וכן נהגו רוב עדות המזרח (כה"ח תקסה, יז). יש מהראשונים (רש"י בשם הגאונים) שחששו כי האדם עלול 'לשבור את הצום' במהלך היום, ומשום כך הורו לומר 'עננו' רק בתפילת המנחה, כאשר רוב הצום כבר עבר. זוהי פסיקת האשכנזים בעקבות הרמ"א (תקסה, ב). לעומתם מנהג התימנים כיום הוא כשיטת הרי"ף וראשונים נוספים (ראב"ד, רמב"ן, רש"י, שו"ע שם), שיטה לפיה 'עננו' נאמרת כבר בתפילת ערבית, גם בצומות בהם איסור האכילה מתחיל רק מעלות השחר. הר"ן מסביר את ההגיון בשיטה זאת, ובתוך דבריו נוגע גם בסוגייתנו:

ושמא תאמר והיאך יתפלל בערבית תפלת תענית?! והרי הוא אינו מעונה עדיין ועתיד לאכול ולשתות כל הלילה! איכא למימר דהיינו מפני הקבלה שקבל התענית על עצמו מבערב, שיום של תורה לכל דבר מבערב עד ערב... אלא שבתענית יחיד הקילו עליו שדיו שיהא נמנע מאכילה בשעה שבני אדם אוכלין דהיינו בי"ב שעות של יום, מ"מ התענית מתחיל מתחלת הלילה, שאם לא היה כן לא היה נאסר לאכול ולשתות כל הלילה אף על פי שגמר וסלק וישן אלא היה אוכל והולך עד שיעלה עמוד השחר כשם שאוכל כל היום בתעניות שמפסיק בהן מבעוד יום, אלא ודאי התענית מתחיל מתחילת הלילה.

התענית מתחילה כבר מהערב, אלא שלגבי איסורי התענית הקלו לאוסרם רק מעלות השחר. משום כך, מסביר הר"ן, תפילת 'עננו' נאמרת כבר מבערב, שהרי התענית כבר החלה. זאת גם הסיבה לכך שהמסיים את סעודתו והולך לישון נאסר באכילה כבר באמצע הלילה, שהרי סוף סוף התענית כבר החלה. אגב, הגר"מ פיינשטיין (אגרות משה, או"ח, ח"א סי' קסח) תולה במחלוקת זאת בענין 'עננו' את השאלה האם ניתן לערוך חופה בליל י"ז בתמוז: לשיטת הרי"ף התענית מתחילה מליל י"ז בתמוז, וכך גם דיני בין המיצרים חלים כבר מלילה זה. לעומת זאת לפי הרז"ה איסורי בין המיצרים מתחילים בבוקר כפי שהתענית מתחילה רק בבוקר²⁴.

הר"ן מביא ראיה לדבריו גם מדין נוסף:

²³ לפי הסבר זה צ"ל שאף שרבי' חולק על ראב"ש אך יש לצמצם את מחלוקתם ולהניח כי אין הם מתווכחים בענין יסוד זה, ומחלוקתם מצטמצמת רק לפרטי הדינים.

²⁴ בהמשך דבריו כותב האגר"מ כי הקשר בין שני הנידונים אינו הכרחי: "לענין זה שמדינא לא היה לן לאסור כלל, אלא שהוא מנהג בעלמא משום אבלות דרבים ולא מסמנא מלתא, אפשר גם הרי"ף ורש"י ורמב"ן הסוברים דהתענית מתחיל מבערב יודו שלענין זה הוא רק מהזמן שניכר שמתאבלין שהוא מהבקר שמתחילין להתענות".

ומשום הכי אמרין שצריך לקבל אפילו תענית יחיד מבעוד יום - ואם אינו מתחיל עד למחר למה הוא מקבלו עליו עד הלילה?! והא אדרבה כל שהקבלה סמוכה יותר לתענית מעליא טפי...! אלא ודאי משמע שהתענית מבערב הוא מתחיל ולפיכך מתפלל ערבית תפלת תענית

קבלת התענית נאמרת סמוך ככל האפשר לתחילת התענית, ולמרות זאת אנו מקבלים את התענית בתפילת המנחה גם כאשר התענית מתחילה רק בבוקר (וכן נפסק בשו"ע תקסב, ה). הרי לנו ראייה שהתענית מתחילה כבר מבערב אלא שרק לגבי איסורי האכילה הקלו לאוסרם רק מהבוקר²⁵.

ייתכן כי יש מקום לדייק כהסבר זה מדברי הרמב"ם, אותם הבאנו לעיל:

תעניות אלו שמתענין על הצרות אין מתענין בהן לא עוברות ולא מניקות ולא קטנים, ומותרין לאכול בלילה אף על פי שמתענין למחר, חוץ מתעניות המטר כמו שיתבאר. וכל תענית שאוכלין בה בלילה, בין צבור בין יחיד - הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר, והוא שלא ישן, אבל אם ישן - אינו חוזר ואוכל (רמב"ם, תעניות א, ח)

הרמב"ם פותח ב'קולות' המיוחדות שיש בצומות הקלים, ומיד ממשיך ומזכיר קולא נוספת שאינה קיימת בצומות החמורים - ההיתר לאכול בלילה. ייתכן שבכך נותן הרמב"ם טעם למגבלה המובאת בהמשך דבריו "אבל אם ישן - אינו חוזר ואוכל". כלומר: מכיון שמעיקר הדין ראוי היה לצום גם בלילה, כפי שנפסק לגבי הצומות החמורים, משום כך קולא זאת אינה תקפה אצל אדם שכבר עמד משנתו.

האם תנאי יועיל לפי הטעם האחרון שהבאנו? ייתכן לומר כי רק כאשר האדם הסיח את דעתו מהאכילה אז חל עליו הצום ששייך באופן עקרוני כבר מהלילה, אולם כאשר האדם עשה 'תנאי' האיסור לא יחול. אמנם יש מקום לומר שמכיון שהתענית חלה באופן עקרוני כבר מהלילה ורק הקלו על האדם "שיהא נמנע מאכילה (רק) בשעה שבני אדם אוכלין", הרי שברגע בו האדם התעורר הוא נכנס לזמן בו בני אדם כבר רגילים לאכול, ולכן האכילה תיאסר עליו גם אם יתנה על הדבר.

הפסיקה להלכה:

כיצד פסק בנושאים אלו השו"ע?

כל תענית שאוכלים בו בלילה, בין צבור בין יחיד - הרי זה אוכל ושותה עד שיעלה עמוד השחר, והוא שלא ישן (שינת קבע) (טור), אבל אם ישן (שינת קבע) - אינו חוזר ואוכל ולא שותה, אא"כ התנה לאכול או לשתות (שו"ע תקסד, א)

לכאורה דברי השו"ע מתאימים לשיטת הרמב"ם, אולם בהמשך דבריו מביא השו"ע כי ניתן לעשות תנאי, ולפי דברינו הרי פסיקה זאת אינה עולה בקנה אחד עם שיטת הרמב"ם!?

ייתכן שזו הסיבה שהביאה את הט"ז (תקסד, סק"ב) לפסוק כשיטת הרא"ש, ולא כשיטת הרמב"ם, שהרי לפי הרא"ש אכן ניתן לפסוק שתנאי יועיל להתיר את האכילה לאחר השינה²⁶.

²⁵ הערת עורך: עוד ראה בגמרא (ר"ה יח, ע"ב): "בזמן שיש שלום - יהיו לששון ולשמחה, יש שמד - צום, אין שמד ואין שלום, רצו - מתענין, רצו - אין מתענין". עם ישראל נהג בשנות הגלות בהם 'אין שמד ואין שלום' להתענות מהבוקר, אולם לדעת חלק מהפוסקים אכן כאשר יש ח"ו שעת שמד אזי חלה התענית כבר מבערב (תשב"ץ, ח"ב, רעא, ודלא כביאור הגר"א תקנ, ב). השל"ה (תענית, נר מצוה, 1) סובר כי הסיבה שלא החמירו בתעניות כיום לצום כבר מהלילה היא רק משום הקושי שבכך, אך היכול טוב שיחמיר על עצמו ויצום מבערב. וכן מובא כבר בספר הפרדס' מבית מדרשו של רש"י, וראה כעין זה במשנ"ב סי' תקנ שעה"צ סק"ט ובכה"ח סי' תקנ ס"ק י"ד, וראה פניני הלכה זמנים ז, הערה 2.

אמנם נראה לענ"ד כי פסיקת השולחן ערוך היא אכן כדעת הרמב"ם. כך נראה מפשט דברי השו"ע, וכפי שכבר ראינו כך גם עולה מדבריו בבית יוסף (במג"א סק"ב ובביאור הגר"א אכן פסקו שהישן תוך כדי הסעודה נאסר באכילה). השולחן ערוך אמנם פוסק שתנאי מועיל, דלא כשיטת הרמב"ם, אך אין בכך סתירה מוכרחת לדברינו: ייתכן שמכיון שבדין 'תנאי' רוב הפוסקים חלקו על הרמב"ם הרי שהשולחן ערוך פסק כמותם, שכן הקשר בין שיטת הרמב"ם לבין השיטה לפיה תנאי אינו מועיל אינה מוכרח לחלוטין²⁷.

אמנם למעשה נראה לענ"ד כי הרוצה להחמיר על עצמו - אכן יימנע מעשיית תנאי. זאת משום שבבבלי וברמב"ם דין זה לא הוזכר, וייתכן שהוא אף סותר את פסיקת השו"ע בתחילת הסעיף שם פסק כדעת הרמב"ם. ניתן להוסיף טעם לכך ע"פ דברי הזוהר הקדוש (ויקהל דף רטו ע"ב) לפיו בכל יום אין לאכול לאחר השינה, אף על פי שעדיין לא הגיע עלות השחר. אמנם הגר"ע יוסף לא חשש לדברי הזוהר (יבי"א ח"ה סי' כב), אך המשנה ברורה (סי' פט, ס"ק כח) הביא את הזוהר, ובמקרה שלנו בו יש טעמים נוספים לאסור את האכילה הרי שכדאי להחמיר בדבר²⁸. אמנם כל זה לחומרא, להלכה אין לנו לזוז מפסיקת המחבר שהתיר לאכול אם התנה.

²⁶ הערת עורך: ייתכן שהט"ז סבר כדעת הב"ח שסבר שהרמב"ם והרי"ף סברו כשיטת הרא"ש, ולפיכך יש לפסוק כראב"ד או כרא"ש. כך גם נראה מתוך דברי הט"ז שכלל לא הביא שיטת נוספת של הרמב"ם.

²⁷ ניתן לומר שהשמטת דין 'תנאי' ברמב"ם אינה מכריחה שהרמב"ם חולק על דין זה. ואף שהרמב"ם פסק שהנרדם תוך כדי סעודתו נאסר באכילה, למרות שאין כאן הסחת דעת, הרי שמכל מקום ניתן לומר שתנאי מפורש מועיל יותר. [הערת עורך: ניתן לענ"ד לפרש שהרמב"ם דיבר רק במקרה בו אדם כלל לא אכל בערב והלך לישון רעב, אולם גם הרמב"ם יודה שהנרדם תוך כדי סעודתו אינו נאסר באכילה, שהרי מדובר בשינה בטעות].

²⁸ נציין חומרא נוספת בנידון שלנו: בתחילת דברינו הבאנו את שיטת הראב"ד הסובר כי הלשון השניה בגמרא אסרה את האכילה על אדם שנרדם תוך כדי סעודתו, אף שהשינה אירעה מבלי דעת. הראב"ד הבין שלפי שיטה זאת קל וחומר שאכילה תיאסר על מי שסיים את סעודתו באופן מודע. הב"ח (סי' תקסד) כותב כי "לענין הלכתא נקטינן כסברת הרי"ף שהסכימו עמו רוב הגאונים, דדוקא גמר וישן הוא דאינו אוכל. והמחמיר כסברת הראב"ד - קדוש יאמר לו". דברי הב"ח הובאו במשנ"ב (תקסד ג, ומשמע מהמשנ"ב שמדבר רק על המחמיר כשיטת הרמב"ם ולא על המחמיר כשיטת הראב"ד. אך בשעה"צ ציין לב"ח).